

УДК 342.72/.73

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ РОЗУМІННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

MODERN CONCEPTS OF UNDERSTANDING OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Сльникова М.О.,

*аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено концепціям прав людини та її сучасним вимірам. Проаналізовано різні наукові позиції, які існують у сучасній правовій науці. Досліджуються суперечності природно-правового й позитивістського підходів щодо проблеми прав людини на основі конституційного закріплення основних прав і свобод.

Ключові слова: права і свободи людини, природно-правова концепція, позитивістський підхід.

Статья посвящена концепциям прав человека и ее современным измерениям. Проанализированы различные научные позиции, существующие в современной правовой науке. Исследуются противоречия естественно-правового и позитивистского подходов к проблеме прав человека на основе конституционного закрепления основных прав и свобод.

Ключевые слова: права и свободы человека, естественно-правовая концепция, позитивистский подход.

The article is dedicated to the concepts of human rights and its modern dimensions. Different scientific positions that exist in modern legal science were analyzed. The contradictions of natural-and-law and positivistic approaches to human rights problems based on constitutional recognition of fundamental rights and freedoms are investigated.

Key words: human rights and freedoms, natural and law concept, positivistic approach.

Постановка проблеми. Протистояння природно-правової та позитивістської позицій налічує століття. Вони не замикаються у сфері наукових дискусій і знаходять своє відображення в конституціях сучасних держав. Так, у конституціях США, Франції, Італії, Іспанії втілено надпозитивістську (природно-правову) концепцію прав людини, у Конституції Австрії – позитивістську. Розходження природно-правового та позитивістського підходів щодо природи прав людини вимагають внесення певної ясності.

Стан дослідження. Сучасна концепція прав людини була й залишається предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних правознавців: Ю. Барабаша, В. Бігуна, Н. Бордун, О. Губар, Д. Гудими, О. Кушніренко, П. Рабіновича, В. Речицького,

Т. Слінько, В. Тація, Ю. Тодика, С. Шевчука, Р. Алексі, Дж. Донеллі, В. Нерсисянца та інших. Попри беззаперечний внесок, який зробили сучасні науковці в розвиток доктрини прав і свобод людини, слід зауважити, що динамізм світових підходів до поставлених проблем вимагає від юридичної науки постійного руху, осмислення нових наукових проблем і викликів, що постають перед сучасним світом.

Саме тому **метою статті** є усунення протистояння природно-правового та позитивістського підходів до прав людини на основі конституційного закріплення основних прав і свобод, яке виключає придушення й насильство держави щодо особистості, відстоюючи її автономію та пріоритет прав людини щодо держави.

Виклад основного матеріалу. Розвиток концепції, а в подальшому теорії прав і свобод людини та громадянина відбувався протягом тривалого часу. Зазвичай вона розглядається в контексті європейської правової думки, яка має дещо відмінні риси порівняно з азіатською та африканською (традиціоналістською чи мусульманською). Також по-різному її трактують науковці різних регіонів планети. Фактичний її вплив спостерігається насамперед у сфері людських переконань і традицій, які були панівними протягом багатьох років, а отже, стали домінантою у сприйнятті більшості людей на певній території [1].

У правовій теорії існує два домінуючі підходи до праворозуміння: позитивістська та природно-правова концепції. Теоретична суперечка між ними не вщухає й донині, проте насправді вони мають більше спільного, ніж відмінного, а їх виникнення, генезис і нинішнє існування так чи інакше взаємопов'язані [2].

У процесі формування ідеї забезпечення прав людини важливу роль відіграла теорія природного права внаслідок обґрунтованої нею концепції невід'ємних прав і свобод людини, які повинні гарантуватись і забезпечуватись незалежно від волі державної влади в певний історичний період. У межах вказаної парадигми було аргументовано положення, що факт виділення специфічної групи прав людини, які позначаються поняттям «невід'ємні права», зумовлений розвитком і науково-теоретичним обґрунтуванням доктрини природного права, яка, надаючи тлумачення феномену права, апелювала не до тих чи інших зовнішніх інстанцій (держава, Бог тощо), а насамперед до сутності чи природи людини, виділяючи таку її іпостась, яка й дає змогу нам вживати як поняття «право», так і поняття «людина» [3, с. 31].

Ідеї природного права, які сформувалися в стародавньому світі, стали джерелом сучасного розуміння прав людини. У VI–V ст. до н. е. у Стародавній Греції софісти Лікофрон, Антифон, Алкідам та інші стверджували, що всі люди рівні від народження й мають однаково обумовлені природою природні права. Сама ж держава та її закони – це результат суспільного договору, як пояснював філософ Мікофон. У V ст. до н. е. в Китаї філософ Мо-Цзи відстоював ідею договірності походження державної влади й рівності всіх людей перед Всевишнім. Відстоюючи й захищаючи права, властиві людині від народження, насамперед її право на приватну власність, Арістотель відзначав, що це право має в основі саму природу людини та ґрунтується на її початковій любові до самої себе [4].

Значний вклад у розвиток універсальної концепції природного права внесли стоїки (Сенека, який уперше гласно засудив рабство, Марк Аврелій та інші), які зазначали, що всі люди – громадяни єдиної світової держави, вони повинні керуватись єдиним природним законом, який є єдино справедливим і базується на ідеї духовної свободи й рівності всіх людей. Проте в теорії стоїків сильною була ідея року, долі, підпорядкованості людині всесвітньому, природному, ідеальному закону. Послідовним прихильником природного права був Цицерон, який

обґрунтував, що право установлюється природою, а не людським рішенням чи настановами. Він зазначав: «Право взагалі і право людини зокрема виникло раніше, ніж будь-який писаний закон». А в основі природного права, на його думку, лежить справедливість, причому справедливість є вічною, незмінною й невід'ємною властивістю природи, у тому числі й людської природи [5, с. 10].

Таким чином, вчення про права і свободи як природний стан розроблялися ще філософами стародавнього світу, проте конституційно-правові теорії прав і свобод почали розвиватися в XVII–XVIII ст.

Із часів Просвітництва права людини іменувалися «природженими», «священними», «невідчужуваними». І в цьому виражалось уявлення про самоцінність і безумовну значущість прав людини. Натуралістичний термін «природжені» фіксував розуміння прав людини як таких індивідуальних правомочностей, які існують незалежно від будь-яких людських установлень, від усієї практики позитивного права; вислів «священні» має секулярний смисл: «безумовні», «незаперечні», юридичною мовою – «понад-» чи «над'юридичні»; автентичний смисл, що вкладається в поняття «невідчужувані права», полягає в тому, що вони є «невід'ємні», тобто ніхто й ніколи не може в людини їх відібрати, а також сама людина від них відмовитись [6, с. 31].

У XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.-С. Мілля, І. Бетама було закладено основи сучасного розуміння прав людини (прав на життя, свободу, власність тощо) як священних імперативів і норм взаємовідносин особи та влади, були висунуті концепції виникнення держави з вільної угоди людей, ідеї про те, що людина спирається на природні закони [7, с. 26].

Згодом з'явилися дві різні ідеологічні школи, які розробляли концепцію природних прав. Представники більш консервативної школи, яку уособлювали Дж. Селден і Т. Гоббс, приписували людям у їхньому «природному» (тобто дополітичному) стані майже необмежене право на свободу, проте додавали, що люди до певної міри відмовляються від цього права, коли стають членами громадянського суспільства. Із цієї точки зору прийняття теорії природних прав було майже тотожним утвердженню абсолютної влади держави. Натомість більш радикально налаштовані теоретики доводили, що хоч деякі природні права й були принесені в жертву державі заради збереження миру в суспільстві, проте залишилися інші, тому люди можуть апелювати до них, повстаючи проти деспотичного правління. Таким чином, природні права були поставлені і на захисті англійської революції 1640-х рр., і на захисті повстання в Англії 1688 р. Саме ця радикальніша теорія стала провідною теорією природних прав. Найяскравіше вираження вона отримала наприкінці XVII ст. у творах Дж. Локка [8].

Свободу й недоторканність людей у цілому та кожної людини філософ визначав як можливість за

власним бажанням робити все, що не заборонено нормативно-правовими актами, а також не залежати від невизначеної волі інших людей. Гарантії такої свободи він бачив у рівному для кожної людини та для всіх людей загальнообов'язковому законі. Отже, Дж. Локк сформував концепцію прав людини, де назвав такими, що не залежать від волі держав, право на власність, рівність і свободу. [9, с. 36]. Ці права належали індивідам у «природному стані» до будь-якого державного життя й визнавалися один за одним згідно з «природним законом», або законом природи, який проголошував, що оскільки всі люди рівні й незалежні, ніхто з них не повинен завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі або власності іншого, тому що всі люди створені одним всемогутнім і нескінченно мудрим творцем [10, с. 4]. Концепція невід'ємних природних прав людини, розроблена Дж. Локком, була використана Т. Джефферсоном. Він підготував проект Декларації незалежності США, взявши за основу локківську тріаду природних прав людини (життя, свобода, власність), однак трохи в іншій редакції (життя, свобода, прагнення до щастя). Т. Джефферсон також вважав, що всі люди від природи рівні й наділені невід'ємними правами на життя, свободу, прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав люди створюють уряди, доручаючи їм владу. Якщо уряд порушує приписи природного права, то народ має право на повстання, революцію, зміну такого уряду.

Т. Пейн у книзі «Права людини» всі права поділяв на природні та громадянські. Перші, на його думку, властиві людині від природи (свобода слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя тощо), другі – це ті, які належать людині як члену суспільства (право власності, право на захист), тісно пов'язані між собою [11, с. 93].

Відомим представником школи природного права був Вольтер. Гостро критикуючи феодальні порядки, він зазначав, що на зміну деспотичній формі правління повинне прийти панування розуму і свободи. У такому суспільстві кожній людині забезпечуватиметься реалізація її невід'ємних прав, таких як особиста недоторканність, недоторканність приватної власності, свобода друку, совісті тощо [9, с. 37]. Отже, головним у вченнях цих та інших філософів було обґрунтування вищого пріоритету свободи й недоторканності та необхідності її закріплення в конституційно-правовому порядку.

Уперше ліберальна концепція прав людини дістала систематизоване юридичне вираження в 1776 р. у Вірджинській декларації, яку було покладено в основу прийнятої тоді ж Конституції США, а згодом в основу десяти поправок до Конституції США. У Декларації незалежності США 1776 р. було визнано очевидним, що «всі люди створені вільними, вони наділені Творцем певними невідчужуваними правами». Такі права визначалися за мету державної діяльності, і для їх забезпечення мали діяти «уряди, справедлива влада яких походить від згоди тих, над ким вони урядують». Про «природні, невідчужувані, священні права людини» йшлося в Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (Франція) [12, с. 161]. У ст. 1 цього документа

сказано: «Люди народжуються і залишаються вільними й рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися лише на міркуваннях загального блага». Це твердження мало загальноєвропейське, загальносвітове революційне значення, оскільки орієнтувало на те, щоб раз і назавжди покінчити із соціальним безправ'ям одних і нічим не обмеженим пануванням інших. Досить згадати, що в той час, коли було проголошено Декларацію прав людини і громадянина, у США існували рабство й работоргівля, а в Російській імперії селяни, переважно кріпаки, були цілковито безправними (поміщик міг їх продати, подарувати чи навіть убити).

Надзвичайно важливим є положення ст. 2 Декларації прав людини і громадянина: «Мету кожної державної спілки становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Це свобода, власність, безпека й опір гнобленню».

Подібні й інші права людини та їх гарантії вже в ті часи були визначені в законодавстві інших країн. Україна також не залишилась на узбіччі цих процесів. Ще в 1710 р. у «Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийнятих публічною ухвалою обох сторін і підтверджених на вільних виборах встановленою присягою названими ясновельможним гетьманом» декларувались ідеї піднесення природних прав, верховенства права й рівності перед законом і судом [7, с. 29].

Таким чином, поєднання тогочасного гуманізму й нових політичних та економічних тенденцій зумовило виникнення концепції «природних прав людини». Набирала популярності ідея про те, що кожна людина від народження має певні права. Ці права належать індивіду через саму його природу, а отже, ніяка влада не може їх обмежити чи скасувати [7].

На думку О. Лукашової, вирішальний вплив на створення прав людини справила природно-правова доктрина, яка ствердила пріоритет прав людини, визнавши нові параметри взаємовідносин індивіда та влади. Головною особливістю природного права є те, що в основі його лежать загальнолюдські цінності. Природно-правові теорії розглядають права людини як вираження об'єктивних потреб і цінностей людського буття. Проте не слід забувати, що розуміння походження й сутності прав людини постійно оцінювалося з урахуванням двох протилежних позицій, природно-правовій доктрині великою мірою протистояв позитивістський підхід до розуміння прав людини та взаємовідносин індивіда й держави. Позитивістський напрям сприймає права людини як категорії, що встановлюються державою, держава здійснює акт «дарування» людині її прав [13, с. 32].

Юридичний позитивізм отожднює права людини з нормами законодавства, тобто приписами державної влади. У науковій літературі слушно наголошується, що звідси неминуче постає суто октройований (похідний від волі суверена) характер прав людини. Вони розглядаються як поведінкові можливості, на-

дані людині владою. До того ж вони трактуються як імперативні веління, які мають бути прийняті людиною та виконані безумовно. Держава виступає в цьому випадку благодійницею, яка «дбає» про людину, обдаровуючи її приписами – правами. Людина ж має бути зобов'язаною прийняти такі подарунки. Природні права в контексті юридичного позитивізму або взагалі не існують, або не є правами в прямому розумінні, які в результаті можуть не визнаватися національним чи міжнародним правом [14, с. 37].

Протистояння цих позицій триває багато років і зберігається в сучасних правових системах. Практика держав, які визнають природно-правову доктрину походження прав людини, зовсім не заперечує її позитивного оформлення. За зауваженням О. Лукашової, природно-правова доктрина та позитивістський підхід слід розуміти як відносини протилежностей, тобто відносини, які взаємно доповнюють, обумовлюють одні одних [13, с. 32].

Значення позитивістського закріплення природних прав підтверджується конституційним досвідом США. Конституція США 1787 р. не містила переліку невідчужуваних прав, оскільки «батьки-засновники» виходили з того, що природні права, які належать людині від народження, не потребують позитивістського підтвердження в тексті Основного Закону США. Їх перелік міг бути оцінений як вичерпний перелік прав і свобод, що могло б призвести до ущемлення тих прав, які не увійшли до переліку. Однак відсутність у Конституції США переліку феодальних прав і свобод викликала критику цього документа. Під тиском громадської думки Конгресом США в 1789 р. були запропоновані проекти поправок, які містили поняття про політичні й особисті права.

Конституційна практика розвинених країн певною мірою послабила суперечності природно-правового й позитивістського підходів до проблеми прав людини на основі конституційного закріплення основних прав і свобод, які виключають пригноблення й насильство держави щодо особистості, відстоюючи її автономію та пріоритет прав людини щодо держави [15, с. 33].

У другій половині ХХ ст. під впливом міжнародних документів про права людини відбулося пом'якшення історичного протистояння природно-правового та позитивістського підходів до права, навіть їхнє зближення, що відбилося в конституційній і судовій прак-

тиці держав. Позитивістський підхід до природи прав людини, взаємовідносин держави й особистості, що міститься в конституціях Австрії, ФРН, переборів розрив із моральними, особистими, соціальними цінностями та попрямував шляхом позитивного закріплення природних прав і принципів, їх охорони й захисту. І це зрозуміло. Належність людині прав від народження передбачає захист і забезпечення їх державою, що потребує законодавчого формулювання. Відтак обмеження влади держави правами людини не применшує її ролі. Права людини, не закріплені в позитивному праві, ускладнюють здійснення державою функцій їх охорони й захисту [16, с. 169].

Природно-правова концепція ставить права людини над державою, запобігаючи їх довільному обмеженню. Держава не може не визнавати права на життя, гідність, недоторканність тощо. Поряд із цим держава, спираючись на закон, зобов'язана виконувати функцію їх захисту й забезпечення. Таким чином, юридичне закріплення прав людини, вбираючи в себе природно-правові начала, що містяться в них, пом'якшує протистояння природно-правових і позитивістських підходів. Ідучи шляхом позитивного закріплення природного права та принципів, які за змістом є етично-політичними настановами, що набувають під час закріплення певної конструктивної юридичної форми, можна стверджувати, що права й свободи людини та громадянина є найважливішим інститутом конституційного права [13, с. 32].

Права і свободи людини та громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України, розглядаються вони не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними. Поряд із цим Основний Закон України містить позитивістське закріплення широкого переліку прав і свобод, і це не суперечить сучасній конституційній практиці. Визнаючи природні невідчужувані права людини, законодавець намагається їх забезпечити системою гарантій і механізмів захисту.

Висновки. Отже, незважаючи на давність ідеї виникнення прав людини, справжнього свого змісту вони набувають на основі принципів справедливості, демократії, свободи, рівності, завдяки чому стало можливим закріплення основних прав людини в конституціях демократичних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веклич В. Історичні передумови сучасної концепції прав людини і громадянина / В. Веклич // Віче. – 2010. – № 18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2195>.
2. Шматко І. Права людини: критика / І. Шматко // Спільне. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://commons.com.ua/prava-lyudini-kritika>.
3. Руднева О.М. Розвиток концепції прав людини під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів / О.М. Руднева // Бюлетень міністерства юстиції. – 2010. – № 11. – С. 30–37.
4. Гормач М.І. Політологія: наука про політику / М.І. Гормач, В.Г. Кремень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/186/6634.html>.
5. Литвиненко Г.Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / Г.Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – С. 7–13.
6. Руднева О.М. Міжнародні стандарти прав людини та їх роль у розвитку правової системи України / О.М. Руднева. – Х. : ХНУВС, 2010. – 352 с.
7. Рабінович П.М. Права людини і громадянина : [навч. посібник] / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
8. Джонс П. Права людини / П. Джонс ; пер. за ред. Н. Лисюк // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – Число 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/jonson.htm>.

9. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А.М. Колодій, Ю.А. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
10. Максимов С.І. Концепція прав людини Дж. Локка як вияв сили і слабкості класичної теорії природного права / С.І. Максимов // Проблеми правознавства і правотворчої діяльності. – 2002. – № 1. – С. 3–10.
11. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини / В. Орленко, Л. Орленко // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 3. – С. 89–99.
12. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : [підручник] / В.М. Шаповал. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 464 с.
13. Мануляк Є.Й. До питання про ґенезу і поняття прав людини / Є.Й. Мануляк // Збірник наукових праць. Серія «Юридичні і політичні науки». – Вип. 16. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 30–35.
14. Братасюк М.Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження / М.Г. Братасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 36–40.
15. Голей В.В. Ґенеза поняття «права людини» / В.В. Голей // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : зб. статей V Всеукр. наук. конф. – О. : Фенікс, 2008. – С. 32–35.
16. Скакун О.Ф. Теорія держави і права [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.